

12 + 1 ARHITEKTUURIPÄRLIT

1. STONEHENGE'I KROMLEHH (u. 35-30 saj. eKr.)

Umbes 5000 aastat tagasi hakkasid Euroopa lääneosas inimesed püsti ajama teravatipulisi kivimürakad – **menhire**. Neid nimetatakse ka **megaliitideks** (kreeka k. *mega* – ‘suur’ ja *lithos* – ‘kivi’). Prantsusmaal Bretagne’i¹ poolsaarel näeme praegugi **Carnaci**² asula läheduses kilomeetripikkuste ridadena püsti aetud saledaid kõrgeid menhire.

Sellest ajast on säilinud ka **dolmeneid** – algelisi hauakambreid. Dolmen tehti nii: aeti püsti mitu piklikku kivi ja neile asetati kiviplaad. Kui menhirid või dolmenid paigutati ringidena, tekkis **kromlehh**. Tuntuim kromlehh Euroopas asub **Stonehenge**’is³ Inglismaal. Kuid seesuguseid megaliitseid rajatisi on ka mujal. Jälle tekib küsimus, miks inimesed nii suurt vaeva nägid ja kuidas nad üldse nii suured megaliidid püsti said? Tõenäoliselt on nii Carnacis kui Stonehenge’is tegemist tähtsate kultusekohtadega.

Kui **Altamira** koobastes Hispaanias ja **Lascaux**⁴ koobastes Prantsusmaal tehti koopamaale juba 20 000 aastat tagasi ja megaliitseid rajatisi püstitati ligi 5000 aastat tagasi, võib vabalt väita, et **skulptuur** on veelgi vanem. Mitmest kohast on leitud luust, kivist või savist loomakujusid. Üks vanemaid Euroopas valmistatud inimest kujutavaid skulptuure kannab oma Austrias asuva leiukoha järgi nime “**Willendorfi Veenus**”. Huvitav on märkida, et sellel skulptuuril ei näe me naise nägu. Arvatakse, et selle kiviaja skulptuuri vanus on üle 25 000 aasta.

a) Menhirid Carnacis

b) Dolmen Bretagne’is

c) Willendorfi Veenus, Loodusajaloo Muuseum, Viin

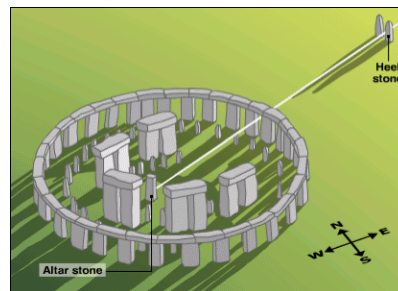
Stonehenge'i kromleghi megaliidid on siia toodud Lõuna- ja Kagu Walesi mägedest, u. 300 km kauguselt. Kive transporditi parvedel mööda merd, siis mööda Avoni jõge ja maismaal kasutati rullikuid (ratast siinsed inimesed ei tundnud). Megaliite võib nimetada ka **monoliitideks** (kreeka k. *mono* – 'üks, ühtne' ja *lithos* – 'kivi'). Suurimad Stonehenge'i monoliidid kaaluvad kuni 26 tonni.

Kromleghi ehitajad pidid olema väga osavad, sest selle aja tööriistad olid primitiivsed. Kivid olid risti teiste peale vinnamiseks väga rasked ja nad tuli valmis raiuda piinliku täpsusega, et nad vertikaalsetele rahnudele püsima jääksid. Pearingist väljapoole kaevati veel auke, kuhu kavatseti paigutada veel kivisambaid. Neist pidi moodustuma veel 3 välisringi. Seda tööd ei lõpetatud.

Viimased muudatused tehti umbes 2000 aastat eKr. Selle käigus võeti väiksemad kiltkivid tugede kohalt maha ja paigutati praegusesse asendisse ringi keskel. Samal ajal paigutati ühe kolmikkivi ette suur roheline liivakivist rahn, mis on samuti pärit Lõuna-Walesist. Praegu nimetatakse seda rohelist liivakivi **altarikiviks**.

Stonehenge'i kromleghi otstarbe kohta on püstitatud mitmeid hüpoteese. On arvatud, et ta oli observatoorium, ohvripaik või pühakoda. Tal pidi olema väga tähtis otstarve, sest niisama ei oleks hakanud tuhanded inimesed nägema nii suurt vaeva ja kulutama oma aega. Kindlasti kasutati Stonehenge'i ohvri- ja matusetalitusteks (sealt on leitud inimeste säilmeid ja märke ohvrite toomisest). Stonehenge'i ringikujuline põhikuju viitab võimalusele, et rajatist kasutati taevakehade vaatlemiseks, selle abil koostati kalendrit jm.

Stonehenge jäeti maha umbes 3000 aastat tagasi, kuid oma maagilist tähendust pole ta siiani minetanud. Rahvakogunemisi on peetud selles kohas aastasadu ning kohalikud inimesed arvavad, et nendel hiidrahnudel on tervendav mõju. Kahjuks on Stonehenge'ist alles ainult tema kunagise uhkuse vari. Algne kuju on siiski aimatav, sest kivide kohad on välja selgitatud.

- a) Stonehenge'i kromlehh pildistatuna lennukilt
b) Stonehenge'i kromlehh pildistatuna maapinnalt
c) Stonehenge'i kromleghi internetimakett (võimalik algne variant)

¹**Bretagne** - loe: brötannj

²**Carnac** - loe: karnakk

³**Stonehenge** - loe: stoun'hendž

⁴**Lascaux** – loe: las'koo

MÖTLE VÕI UURI JÄRELE!

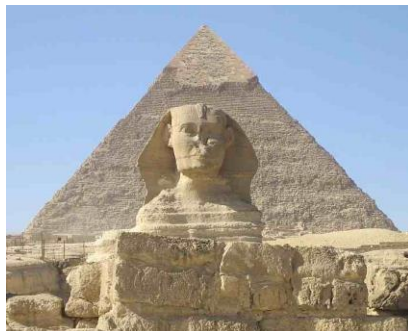
1. Milliseid kunstiliike leidis juba ürgajal?
2. Kus on avastatud kõige kuulsamad koopamaalid Euroopas? Mis ajast need pärinevad?
3. Milline vahe on menhiril, dolmenil ja kromlehhil? Millist kunstiliiki nad esindavad?
4. Mida tähendavad kreeka keelest üle võetud sõnad *megaliit* ja *monoliit*?
5. Kus saab tänapäeval imetleda megaliitseid rajatisi?
6. Milline võis olla selliste megaliitsete rajatiste otstarve?
7. Stonehenge'is pole mägesid. Kust pärinevad siinsed monoliidid e. tervikud kivirahnud?
8. Kuidas nimetatakse meie mandri vanimat teada olevat inimest kujutavat skulptuuri?
9. Millises linnas seda skulptuuri näha saab?
10. Miks käib Bretagne'i poolsaare väikeses asumis Carnacis nii palju turiste?

2. SUURED PÜRAMIIDID GIZAS (u. 28-26 saj. eKr.)

Giza [loe: giiza] paikneb Egiptuse pealinna Kairo külje all, sama kaugel Kairost kui Laagri või Viimsi Tallinnast. Kui saatus teid Kairosse viib, tellige hotellist takso ja oletegi poole tunniga kohal.

a) Suured püramiidid Kairo lähistel Gizas

b) Suur sfinks Gizas Cheopsi püramiidi ees

Ühtne Egiptuse riik tekkis ligi 2800 aastat eKr. Seda valitses piiramatu võimuga, maapealseks jumalaks peetav vaarao. Egiptuse kunsti kandvaks jõuks oli uskumus, et inimese hing elab pärast surma edasi ja tuleb kunagi oma kehasse tagasi. Seetõttu püüti ülikute kehasid säilitada, neid balsameeriti¹ ja maeti haudehitistesse, kuhu pandi kaasa kõik hauataguses elus vajalik, sealhulgas ka luksusesemeid ja teenrite kujukesi. Kõige vanemad

egiptuse haudehitised olid nn. **mastabad**²; neile järgnesid **astmikpüramiidid**.

Loomulikult hoolitseti kõige enam vaarao igavese elu eest. Siit ka hiiglaslikud **püramiidid**, mis rajati nn. **Vana riigi** 4. dünastia³ valitsemisajal (28.-26. saj. eKr.). Need kolmnurksete tahkudega kivimassid rabavad meid ka praegu oma mõõtmete ja täpsusega. Seest olid püramiidid umbsed; seal leidis vaid hauakamber, mille juurde viivad käigud pärast matuseid kinni müüriti. Kolm kuulsaimat püramiidi asuvad **Gizas**. Need on: **Cheopsi**⁴ püramiid (esialgne kõrgus 146,6 m, praegune 137 m), **Chephreni**⁵ püramiid (136 m) ja **Mykerinose**⁶ püramiid (66 m). Cheopsi püramiid mahutaks endasse vabalt Tallinna Oleviste kiriku. Niisama kuulus on ka Giza püramiidideväljal paiknev kaljust välja raiutud 20 m kõrgune **sfinks**, kellel on vaarao Chephreni näojooned ja kes valvab siin juba enam kui 4000 aastat oma isa Cheopsi, iseenda ja oma poja Mykerinose viimset puhkepaika.

Algselt olid kõik kolm Giza püramiidi kaetud siledate kiviplaatiledega. Praegu katavad need lihvitud kivid Kairo paleede ja mošeede seinu. Kui Napoléon Bonaparte poleks oma Egiptuse sõjaretkel 1788-89 teadlasi kaasa võtnud (sellega andis ta tõuke egiptoloogia sünnile), oleks püramiidid lõplikult hubaseks ehitusmaterjaliks laiali tassitud.

a) Vivien Leigh [loe: lii] Kleopatrana filmis „Antonius ja Kleopatra”

b) Kleopatra oma ajastu papüüroslehel

c) Elizabeth Taylor Kleopatrana filmis „Kleopatra”

Egiptuse kunst püsis umbes 2500 aastat peaaegu muutumatuna, kuni Aleksander Suur vallutas maa 332 eKr. Kui Aleksander suri, sai Egiptuse valitsejaks tema väepealik Ptolemaios. Nüüd sai pealinnaks Aleksander Suure poolt rajatud linn, mis kannab tänapäevani nime Aleksandria. Kreeka päritolu Ptolemaioste dünastia valitses Egiptust 300 aastat. Ptolemaiostest viimane oli kuninganna **Kleopatra**⁷, kelle enesetapu järel aastal 30 e. Kr. sai Egiptusest Rooma riigi koloonia. Ptolemaiused ei hävitanud egiptuse kunsti, kuid lisasid sellele palju kreekalikku. Selle kohta öeldakse, et Egiptus helleniseerus, s.o. muutus kreekapäraseks. Pärast Kleopatra surma algas Egiptuse romaniseerumine.

¹**balsameerima e. palsameerima** – surnukeha mitmesuguste vahenditega immutama kaitseks kõdunemise vastu

²**mastaba** – piklik, längus seinte ja lameda katusega kivikamber, mille all maa sees on hauakamber kirstuga

³**dünastia** – valitsejate suguvõsa

⁴**Cheops** – loe: heops (nimi Cheops on kreekapärane; vanaegiptuse algkuju oli Hufu)

⁵**Chephren** – loe: hefren (vanaegiptuse Hafre)

⁶**Mykerinos** – loe: mükeriinos (vanaegiptuse Menkaura)

⁷ **Kleopatra VII Suur** (69-30 eKr.) – Egiptuse kuninganna, rahvuselt kreeklanna. (tema emakeel oli kreeka keel). Kleopatra elus põimuvad tihedalt poliitika ja armastus. Oli seotud kahe kuulsa Rooma riigimehega - Julius Caesari ja hiljem väejuht Antoniusega, kelle mõlemaga tal olid lapsed. Octavianuse (tulevase keiser Augustuse) ja Antoniuse vahelises tülis toetas Antoniust; pärast kaotust lahingus ja Antoniuse enesetappu, et mitte lasta end Roomas triumfiringkäigus demonstreerida, võttis ta endalt elu (arvatavasti laskis end maol salvata). Legendi järgi oli Kleopatra väga kaunis, kuid tema säilinud portreed seda ei kinnita. Ehk olid need tema tarkus, haritus ja talle kuuluv Egiptus, mis mõjusid nii ligitõmbavalt.

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Millisesse linna tuleb osta lennupilet, et näha Giza püramiide?
2. Miks balsameeriti vanas Egiptuses valitsejate surnukehi ning miks neid nii suurejooneliselt maeti?
3. Mis on mastaba?
4. Kui Cheopsi püramiid asuks Tallinnas, kui kõrgena kujutaksid seda meie linna siluetil?
5. Aleksander Suure surma järel Egiptus helleniseerus. Mida see tähendab?
6. Mida tead kuninganna Kleopatrast? Kas ta oli egiptlanna? Milline keel võis olla tema emakeel?
9. Kuninganna Kleopatra VII surma järel Egiptus romaniseerus. Mida see tähendab?
7. Kolmest Guiza püramiidist on vaid keskmise püramiidi tipp kaetud siledade kiviplaatidega. Miks on need püramiidid suuremalt jaolt krobelised?
8. Kes oli see riigimees, kes andis tõuke egüptoloogia sünnile? Kui vana on see teadus?
10. Kas Prantsusmaa peaks Egiptuse riigile tagasi andma Louvre'is eksponeeritud Egiptuse muinsused? Põhjenda!

3. KNOSSOSE PALEE KREETAL (u. 26 saj. eKr.)

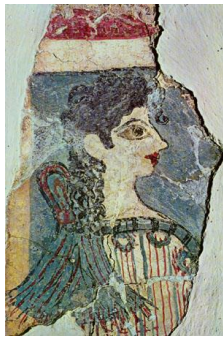
a) Knossose palee restaureetud veranda tänapäeval

b) Knossose palee rekonstruktsioon

c) Knossose palee fresko hüüdnimega „Prints liiliatega” (See fresko on teostatud A. Evansi näpunäidete järgi)

Üheaegselt egiptuse kunstiga hakkas umbes 2600 aastat eKr. Vahemere saartel, eriti Kreetal arenema omanäoline kunst. Siis ei elanud siin veel kreeklased, vaid Kreetal põliselanikud. Nende kasutatud kirja ei ole suudetud tänaseni dešifreerida.

Kui inglase Arthur Evans 1900. a. alustas Kreetal saarel väljakaevamisi, said talle osaks järjest hämmastavamad leiud. Need tõendasid paljude vanakreeka müütide paikapidavust. Oli ju neis juttu Kreetal paleede toredusest ning valitseja Minose¹ võimsusest. Tema järgi nimetatakse kreetal kultuuri ka **Minose** e. **minoiliseks kultuuriks**, kuid tihti kasutatakse ka kolmandat nimetust **egeuse kultuur**. Müüdid jutustasid kohutavast inimsõnnist Minotaurosest² ning tema elupaigast labürindist³. Viimasele oli omamoodi eeskujuks saare suurim loss **Knossos**, mis koosnes sadadest suure paraadõue ümber koondunud ruumidest. Nende hulgas on troonisaal, sammassaale, vaateterrasse, isegi vannitube, mille veejuhtmestik on säilinud. Vannitubade seinu katavad sinna nii sobivad pildid delfiinidest ja lendkaladest. Kõrgest tsivilisatsioonist annavad tunnistust ka Knossose palee vesikloetid. Lossi plaan on väga keeruline, pealegi on see loss mitmekorruseline. Aknad enamasti puuduvad, valgus tuleb ülevalt laeavadest. Omapärased on sambad. Need jämenevad ülaosas ning on värvitud punase, musta ja kollasega. Rõõmsalt värvikad on ka losside seinu katvad reljeefid ja maalid. Inimesed neil mõjuvad palju loomulikumana kui egiptuse kunstis. Ühele kenale seinamaalinalisele on tänapäeval antud hüüdnimi „Pariisitar”.

b) Knossose palee seinamaal hüüdnimega „Pariisitar” (originaal)
 a) Knossose palee osaliselt restaureetud tuba
 c) Jumalannakujuke Knossose paleest

Kreetal harrastati ka **vaasimaali**. Varasematel vaasidel esineb üksnes geomeetrilisi mustreid, hiljem maaliti neile lilli, näiteks iiriseid ja liiliaid, samuti kalu, tiguseid, kaheksajalgu, korallisarnaseid kaunistusi. Kreeta **skulptuuri** tuntuimateks näidisteks on väikesed edevates volangseelikutes **jumalannakujukesed**, kellel käes maod. Need jumalannad on kodude kaitsjannad.

15. saj. eKr. tulid mandrilt seni Kreetal alluvuses olnud ahhailased ning purustasid Knossose. Ahhailased ise olid saabunud Kreekasse neli sajandit varem ja rajanud Peloponnesose poolsaare kõrgendikele võimsad linnad **Mükeene** ja **Tirynsi**.

¹**Minos** - kreeka mütoloogias Kreetat ja Egeuse mere saarestikku valitsenud võimas ja õiglane kuningas, kes oli peajumal Zeusi ja Europe poeg

²**Minotaurus** - tõlkes: Minose härg; kreeka mütoloogias härja pea ja inimese kehaga koletis, Minose abikaasa ja sõnni poeg, kelle jaoks Minos laskis ehitusmeister Daidalosel rajada labürindi. Kui Minos ateenlased alistas, pidi need igal aastal tooma Minotaurosele toiduks 7 noormeest ja 7 neidu, kuni Ateena kangelane Theseus labürinti sisenes ja koletise tappis. Pärast leidis ta labürindist väljapääsu Minose tütre Ariadne antud lõngakera abil

³**labürint** – paljude eksitavate keerdkäikudega ruum v. hoone

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

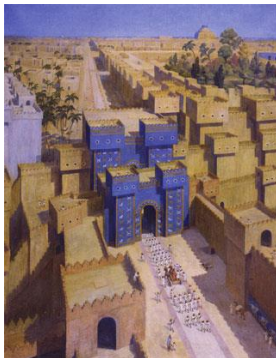
1. Kuidas nimetatakse teisiti kreeka kultuuri? Miks seda nii nimetatakse?
2. Mida tead Minotaurosest?
3. Mis hämmastab sind kõige enam Knossose palee juures?
4. Mida kujutasid kreetalased oma seinamaalidel?
5. Kuidas kaunistasid kreetalased vaase?
6. Miks kreeka kultuur hääbus?
7. Millised linnad tõendavad ahhailaste võimsust?
8. Millise tänapäeva riigi territooriumil asus Trooja linn?

9. Miks kutsutakse üht Knossose palee seinamaali „Pariisitariks”?

10. Mis on labürint?

4. BABÜLONI LINNA IŠTARI VÄRAV (7. saj. eKr.)

Ištar oli mesopotaamlastele sama, mis kreeklastele Aphrodite ja roomlastele Venus, seega ilu- ja armastusjumalanna. Babüloni linn paiknes praeguse Iraagi riigi territooriumil Eufrati kaldal, nüüdsest Bagdadist u. 100 km lõunas. Aleksander Suur soovis Babüloni muuta oma suurriiki pealinnaks. Kuid selleks, et meie päevil näha ehtsat Ištari väravat ei pea te lennupiletit Bagdadi, vaid hoopis Berliini ostma.

a) Tuhandetest kildudest taastatud Ištari värav Pergamoni muuseumis Berliinis. (7. saj. eKr.)

b) Protsessioonitänava originaalreljeefid Pergamoni muuseumis Berliinis. (7. saj. eKr.)

c) Babüloni linna rekonstruktsioon Ištari värava ja protsessioonitänavaga

d) tsikuraadi (Paabeli torni?) rekonstruktsioon

Tõlkes tähendab nimi Mesopotaamia Kahejõemaa. See on kahe jõe – Tigriise ja Eufrati vaheline maa-ala, mis asus tänapäeva Iraagi territooriumil. **7. saj. e. Kr.** läheb ülemvõim Mesopotaamias taas Babüloonia kätte. Siinses kunstis algab **uusbabüloonia** ajajärk. Selle aja kõige kuulsama kuninga Nebukadnetsar II¹ ajal ümbritses Babüloni linna kõrge kahekordne kaitsemüür tornide ja 8 väravaga. Eriti muljetavaldav oli sadade lõvi-,

härja- ja lohekujudega **Ištari värav** ning selle juurest algav protsessioonitänav, mis suundus kuningalossist ja **Semiramise rippaadest**² möödudes 91 m kõrguse tsikuraadi³ – nn. **Paabeli torni**⁴ juurde. Protsessioonitänava seinad olid kaetud glasuuritud reljeefidega⁵. Värvadena kasutati valget ja kollast sinisel taustal. Kahjuks ei põletanud babüloomlased telliseid, vaid lasksid neil üksnes päikese käes kuivada, mistõttu sealsed ehitismälestised on suuremalt jaolt hävinud. Säilinud on üksnes pronksist või (mujalt sisse toodud) kivist skulptuurid: valitsejate kujud, reljeefid. Sealsele kõrgkultuurile tegi lõpu pärslaste kallaletung 6. saj. eKr.

XX saj. algul panid saksa arheoloogid tuhandetest originaalkildudest kokku Ištari värava ja mitu meetrit protsessioonitänava reljeefidega kaetud seinast. Nende, kuid ka muude muinsuste tarbeks avati 1930. a. Berliini südalinnas **Pergamoni muuseum**.

¹itaalia helilooja G. Verdi ooperis kannab ta nime Nabucco [loe: na'buko]

²**Semiramis** – kuninganna Šammuramati kreekakeelne nimi; teda seostatakse ühe Babüloni linnas asunud lossi katusele rajatud aiaga, mida kreeklased pidasid maailmaimeks

³**tsikuraat** – astmeline torn, mille ülemisel osal paikneb tempel

⁴**Paabeli torn** – õigemini Babüloni torn; templitorn (tsikuraat); jumal Marduki tähtsaim pühamu, mis valmis lõplikult Nebukadnetsar II valitsusajal. Kreeklased arvasid ehitise maailmaimede hulka, Piibel seostab tema ehitamise ja hävitamisega keelte segiajamise (nn. Paabeli segaduse). See oli seitsmeastmeline tellistest ehitise, mille ülemisel platvormil asus väike tempel

⁵**reljeef** – skulptuuriliik, mille puhul kujutised eenduvad pinnast, millega nad on seotud; jaguneb kaheks alaliigiks: **madalreljeef** e. bareljeef (pr. k. *bas* - 'madal'), mille kujutised eenduvad väga vähe pinnast, ja **kõrgreljeef**, mille kujutised eenduvad pinnast tunduvalt rohkem.

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Mida tähendab tõlkes Mesopotaamia? Millise tänapäeva riigi territooriumil see asus?
2. Mis on tsikuraat?
4. Milline vahe on madalreljeefil (bareljeefil) ja kõrgreljeefil?
3. Milliseid Babüloni linna rajatisi pidasid vanad kreeklased maailmaimeks?
4. Mida tead Paabeli (Babüloni) tornist?
5. Miks pole babüloomlaste ehitistest kuigi palju säilinud?
6. Mis või kes on Ištari?
7. Millisesse linna tuleb osta lennupilet, et näha Ištari väravat?
8. Millist nime kannab Babüloomia kuningas Nebukadnetsar II ühes Giuseppe Verdi ooperis?
9. Mis rahvusest oli Aleksander Suur ja milline võis olla tema emakeel?
10. Miks Aleksander Suur just Babüloni soovis oma suurriigi pealinnaks muuta?

5. PARTHENON ATEENA AKROPOLIL (5. saj. eKr.) arhitektid: Iktinos ja Kallikrates

*NB! Õpetaja projekteerib ekraanile kuulsa režissööri Costa-Gavrase lühifilmi „Parthenon”. Selleks tuleb internetis avada **You Tube** + tippida klaviatuuril pealkiri **Parthenon by Costa-Gavras** (7,5 minutit)*

Akropol oli Vana-Kreeka linnades linna kõrgendikul paiknev kindlus. Kreeklaste pealinnas Ateenas on Akropol sama, mis Tallinnas Toompea – kõrgendikul asetsev kindlustatud linnus. Akropol ongi Ateena linna häll. Hiljem minetas see kõrgendikul paiknev linnaosa sõjalise tähtsuse ja jäi siinseks kultusekeskuseks.

Ettevaatust sõnadega **Parthenon** – Neitsiliku Athena tempel (kreekakeelsest sõnast *parthenos* – neitsi) ja **Panteon** – kõigi jumalate tempel (sõnast *pan* – kõik; *theos* – jumal)

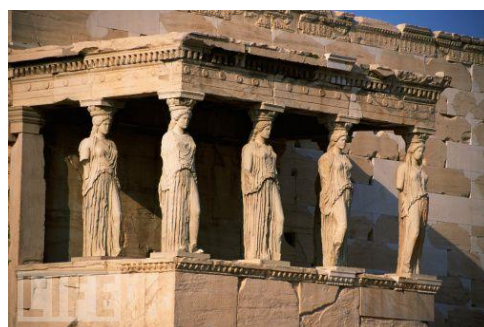

Akropol ja Parthenon tänapäeval.

Vanakreeka kunstis seostub **klassikaline ajajärk** Ateena riigimehe **Periklese**¹ nimega. Tema ajal 5. saj. eKr. toimusid Ateenas suurejoonelised ehitustööd. Need koondusid vanale kindlusemäele **Akropolile**. Sinna pääses läbi uhke sammastega väravaehitise – **propüleede**. Paremat kätt, veel väljaspool väravaid, kerkis kõrgel terrassil väike võidujumalanna **Nike tempel**. Väravaist siseneja nägi kõigepealt linna kaitsjanna, tarkusejumalanna **Athena kuju**. See oli nii kõrge, et jumalanna vibuotsa ja kiivrit märkasid meremehed kilomeetrite kauguselt Pireuse sadamasse sisenedes. Akropolil paiknes ka **Erechtheion**². Selle templi eripäraks oli ebatavaline koda, mille katust ei kannu mitte sambad, vaid noorte neidude marmorkujud, nn. **karüatiidid**.

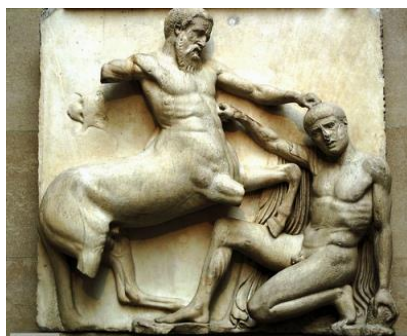
Akropoli peaehitiseks oli Athenale pühendatud tempel **Parthenon**, kus paiknes kuulsa skulptori PHEIDIASE³ loodud jumalanna Athena kuju nn. **Athena Parhenos**. See kuju oli 36 m kõrge ja materjaliks kasutas Pheidias elevandiluu ja kulda. Loomulikult langes selline aare peagi sõjasaagiks. Praegu säilitatakse Ateena Rahvusmuuseumis sellest suurteosest väikest marmorkoopiat.

a) Leo von Klenze. (1784-1864). *Ateena Akropol*. Õli lõuendil, München

b) Parthenoni sees paiknenud Athena Parthenose Rooma-aegne miniatuurne marmorkoopia. Rahvusmuuseum, Ateena. (NB! Pheidiasse kullast ja elevantiluust originaal oli 36 m kõrge)

c) Erechteion ja kariatiidid tänapäeval

Elgini marmorkujud Briti Muuseumis (originaalid)

160 meetri pikkuselt keerdus ümber ehitise marmorfriis, mille reljeefidel kujutati Ateenas peetud suurte pidustuste rongkäiku. Selle üle 300 inimese ning paarisaja hobusega reljeefikunsti hiigeltöö juures oli samuti kaastegev Pheidias. Kahjuks on praegu Akropol varemeis. Kui 17. saj. Veneetsia vabariigi väed piirasid Ateenat, kasutasid linna valdavad türklased Parthenoni püssirohulaona. Osa reljeefidest, mis pääsesid plahvatuses, viis inglase lord Elgin¹⁰ 19. saj. algul Londonisse Briti Muuseumi (nn. *Elgini marmorkujud*). Praegu tahavad kreeklased, et britid need marmortahvlid neile tagastaksid. 2009. a. suvel avati Ateena kesklinnas **Uus Akropoli Muuseum**, kus on kõik kuulsate Pheidiasse originaalide vastuvõtuks valmis. Kas ei peaks nn. Elgini marmorkujud tõepoolest siin asuma?

Originaalmõõtmetes koopiad: Parthenon ja Athena Parthenos. Nashville., USA.

Ehk taastavad kreeklased tulevikus ka oma Parthenoni? See ei ole usutav. Esiteks seetõttu, et ehtsuse saavutamiseks on originaalist liialt vähe alles. Kuid ka seetõttu, et seda on juba tehtud. USA Tennessee osariigi pealinnas Nashville'is seisab juba ligi 100 aastat püsti täismõõtmelises Parthenoni koopias. Isegi 36 m kõrgune Pheidiasse *Athena Parhenos* on selles kunstlikus pühamus püsti. On see kuju aga ehtsast elevantiluust ja puhtast kullast? – see on omaette küsimus! Nashville'i Parthenonis asub kohalik kunstimuuseum.

¹**Perikles** (u.495 – 429 eKr.) – Ateena riigimees; oli pikka aega suure autoriteedi pärast Ateena tegelik riigijuht; tema ümber koondus silmapaistvaid kunstnikke ja teadlasi

²**Erechtheion** – loe: ereh'teion; müütilisele maast võrsunud Ateena kuningale Erechteusele (loe: ereh'teus) püstitatud joonia stiilis tempel Akropolil

³**Pheidias** – loe: feidiias

⁴**Elgin** – loe: eldžin

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Mis on Akropol?
2. Mis vahe on sõnadel *Parthenon* ja *Panteon*?
3. Kes või mis on *kariätiidid*?
4. Kui kõrge oli Pheidiasse loodud *Athena Parhenose* originaal ja millist materjali skulptor kasutas selle loomisel?
5. Kus saab tänapäeval Pheidiasse *Athena Parhenoset* imetelda?
6. Millise Ateena riigimehe valitsemise ajal püstitati Parthenon?
7. Milliseid rajatisi oli (on) Ateena Akropolil veel?
8. Kus asuvad säilinud Parthenoni reljeefid tänapäeval?
9. Kas Londonis paiknev Briti Muuseum peaks Kreekale tagastama nn. *Elgini marmorkujud*?
10. Kes on *hellen* ja mis on *hellenism*?

6. PERGAMONI SUUR ZEUSI ALTAR (2. saj. eKr.)

Kreeklastega asustatud Pergamoni linn asus Väike-Aasia loodeosas praeguse Türki Vabariigi territooriumil. Saksa arheoloogid alustasid siin väljakaevamisi 19. saj. teisel poolel. Zeusile ja Ateenale pühendatud altari üksikud osad toimetati Berliini, kus teadlased need taas kokku panid. Praegu Berliini südalinnas, nn. Muuseumide saarel, paikneva **Pergamoni Muuseumi** hoone avati 1930. a. Samas muuseumihoones saame näha veel paljusid Sumeri, Babüloonia ja Assüüria mälestisi (*Ištari värav*), Väike-Aasias paiknenud kreeka kolooniatest pärit muinsusi (*Miletose turu peasissekäik*) ning rohkelt vanakreeka ja -rooma skulptuure. Kui saatus teid Berliini viib, leidke kindlasti aega, et ära käia selles maailma tähtsaimas antiikmälestiste muuseumis, kus saategi imetleda kuulsat Pergamoni Zeusi altarit.

Selle altari friisi skulptuurid (2. saj. e.Kr.) kujutavad stseene **gigantomahhiast** – Olümpose jumalate võitlust gigantidega. Mõistet *gigantomahhia* ei tohi segi ajada mõistega *tinanomahhia* – Olümpia jumalate võitlusega titaanidega).

a) Jumalate võitlus gigantidega. Fragment Pergamoni linna Zeusi altari friisist. Pergamoni Muuseum, Berliin.
b) Antiikse Pergamoni linna makett.

Müüt jumalate võitlusest gigantidega põhines kreeklaste sisserändamise ajal toimunud kultusetülidel ning muutus igasuguse sise- ja välisvõitluse sümboliks. Gigantomahhiat kujutati viiluplastikas, friisidel ja paljudel vaasimaalidel. See on inspireerinud ka paljusid uuema aja kunstnikke. Kindlasti saab paralleele tõmmata ka Pablo Picasso kuulsale maali „Guernica” ja jumalate võitlust gigantidega kujutavate antiikaja taieste vahel.

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Kus paiknes muistne Pergamoni linn ja millist keelt seal kõneldi?
2. Millisesse linna tuleb sõita, et ära käia Pergamoni muuseumis?
3. Mida sa samas muuseumis veel imetleda saad?
4. Mis on arhitektuuris friis?
5. Mis vahe on sõnadel *gigantomahhia* ja *titanomahhia*?

6. Kas sakslased peaksid Pergamoni altari selle päritolumaale tagastama?

7. Oletame, et rahvusvaheline üldsus sunnibki Saksamaad Pergamoni altarit päritolumaale tagastama. Millisele riigile see tuleks siis tagastada?

7. ROOMA PANTEON (2. saj.)

Ettevaatust sõnadega **Panteon** – kõigi jumalate tempel (sõnast *pan* – kõik; *theos* – jumal) ja **Parthenon** – Neitsiliku Athena tempel (kreekakeelsest sõnast *parthenos* – neitsi).

Rooma Panteon on antiikaja suurim ja parimini säilinud kuppelehitis. Samas on Rooma Panteon **rotund** so. ümarehitis. Selle ees seisab imeline korintose stiilis monoliitsetest graniitsammastest moodustuv **portikus** e. sammaseeskoda. Kolmnurkset frontooni ehtisid veel neli sajandit tagasi kaunid pronksreljeefid, kuid need laskis Barberinide soost paavst Urbanus VIII maha võtta ja Vatikani Peetri kiriku baldahhiiniks ümber valada. Selle inetu vahejuhtumi kohta läks käibele anekdootlik käibefraas: *Mida barbarid ei jõudnud teha, tegid ära Barberinid.*

Praeguse Panteoni kohal seisis ka varem sama otstarbega nelinurkne hoone, mida tabas 110. a. välg ja mis põlengus hävis. Eelmise hoone rajaja oli keiser Augustuse väimees Agrippa. Seda tõendab ka praeguse hoone frontoonil (ehisviilul) ilutsev kiri: M (arkus) AGRIPPA L(uciuse) P(oeg), KOLMANDAT (aega) KONSUL, PÜSTITAS (selle).

Panteon tänapäeval ja u. 1900 aastat tagasi (makett)

Praeguse Panteoni arhitekt ning rajaja oli keiser Hadrianus isiklikult. Ehitustööd kestsid 2 aastat (123-125 pKr.) Tänu sellele, et paganlikust pühamust sai õige pea ristiusu kirik (Santa Maria Rotonda kirik), on seda hoonet muudetud väga vähe.

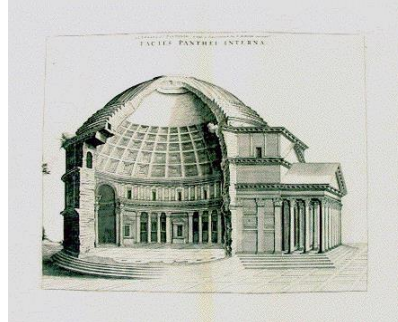
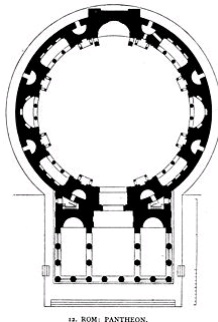
Rotundi e. ümarehitise läbimõõt on 43,4 m, ta on kaetud kupliga, mille kõrgus põrandast on samuti 43,4 m. Ehitise hingemattev ilu tuleneb tema proportsioonidest ja valgusest. Kupli tipus on 8,7 m laiune ümmargune avaus nn. *oculus* (silm), millest hoovab ruumi imetlusväärset rahulikku valgust. Seinas on 7 nišši, nende vahel olev seinapind on kaunistatud baldahhiine meenutavate sambakonstruktsioonidega.

Rooma Panteon interjäär tänapäeval.

Rooma Panteon oli oma ilu ja harmooniaga ideaaliks renessansimeistritele. Firenze toomkiriku kupli autor Filippo Brunelleschi [bruneleski] käis just siin uurimas, kuidas saab hoonet katta kupliga, sest u. 1000 aastaga oli inimkond selle tarkuse unustanud. Sama tegi ka Michelangelo Peetri kiriku kupli kavandamisel. Talle järgnes prantsuse arhitekt G. Soufflot Pariisi Panteoni kupliga kattes.

Rooma Panteoni on maetud kõrgrenessansi silmapaistev kunstnik Raffael, ühendatud Itaalia esimene kuningas Vittorio Emanuele II ja tema poeg Umberto I jmt. kuulsused.

a) Panteoni ainus valgusallikas nn. oculus. b) Panteoni põhiplaan c) Panteoni läbilõige

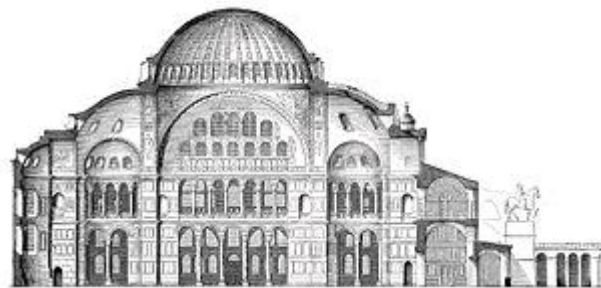
MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Mis vahe on sõnadel *Panteon* ja *Parthenon*?
2. Mis on arhitektuuris *rotund*? Milline Tallinnna rajatis on rotund?
3. Keda pilgatakse 17. saj. Roomas käibele läinud lausega: „Mida barbarid ei jõudnud teha, tegid ära Barberinid.”?
4. Mis on arhitektuuris *friis*?
5. Mis on arhitektuuris *frontoon*?
6. Kes oli Agrippa ja miks tema nime mainitakse Rooma Panteoni frontoonil?
7. Mitu akent on Rooma Panteonil?

8. Kas tead riigipead, kes oli ühtlasi ka arhitekt?
9. Kes või mis päästis Rooma Panteoni?
10. Kes suurtest renessansimeistritest on maetud Rooma Panteoni?
11. Millisel euro paberrahal on logoks rooma kunsti sümbolika?

8. HAGIA SOPHIA KIRIK ISTAMBULIS (6. saj.)

Hagia Sophia – uuskreeka keeles *püha tarkus*. Hoone tellis keiser Justinianus I¹. Legend pajatab, et ta näinud seesugust hoonet unes. Kiriku projekteerisid tema kirjelduste järgi arhitektid Anthemios Tralleisest ja Isidoros Mileetosest. Hoone ehitati aastail 532 – 537. Hagia Sophia kirik on omalaadne ehitismälestis, kus Lääne ja Ida arhitektuuritraditsioonid on saavutanud harmoonilise terviku. 1453. a. vallutasid türklased Konstantinoopoli. Nüüd nimetati linn ümber **Istanbuliks**, kirik muudeti mošeeks² ja lisati minaretid³, mis kristlaste silmis moonutavad hoone kaunist siluetti. Tänapäeval on Hagia Sophia kirik muuseum.

a) Hagia Sophia kirik tänapäeval b) Hagia Sophia kiriku läbilõige

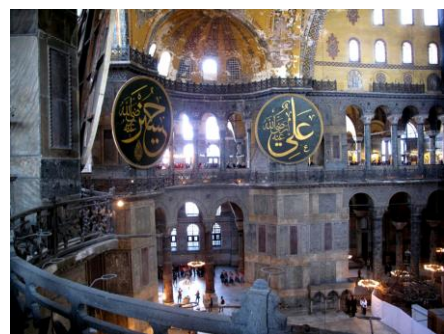
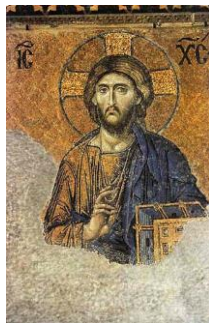
Kuigi 476. a. lakkas Lääne-Rooma riik olemast ning sealse kunsti areng peatus sajanditeks, jätkus kunsti areng Ida-Rooma riigis. Rooma keiser Constantinus⁴ oli rajanud kunagise kreeka asula Byzantioni kohale uue pealinna ning nimetanud selle iseenda järgi **Konstantinoopoliks** (tänapäeval Istanbul). 313. a. Constantinus kuulutas välja usuvabaduse (so. ristiusu lubatuks). Peagi sai ristiusust riigi ametlik religioon. Lõplik eraldumine Lääne-Rooma riigist toimus aastal 395. Kui Lääne-Rooma riik langes, jäi terveks aastatuhandeks püsima Ida-Rooma riik. Seda riiki hakati nimetama **Bütsantsiks**.

Bütsantsi riigikeeleks sai õige pea kreeka keel, mida rääkis suurem osa elanikest. Kunstis lisandus kreekapärasusele palju idamaist toredust. Bütsantsi kunst ongi sulam euroopalikust ja idamaisest kunstist.

Bütsantsi kunsti õitseajaks oli keiser Justinianus I valitsemisaeg 6. sajandil. Siis

valmiski Konstantinoopolis **Hagia Sophia kirik**, mis on bütsantsi kunsti suurim saavutus. Esmakordselt kaeti kupliga (läbimõõt 32 m) suur nelinurkne ruum (varem osati kupleid ehitada üksnes ümarruumidele). Et minna nelinurgalt üle ringile, võeti kasutusele kumerad kividest laotud kolmnurgad. Kiriku seinu katsid uhked mosaiigid. Kui Konstantinoopoli vallutasid türklased ja kirikust sai türklaste mošee, kaeti mosaiigid kinni ja hoonele lisati kõrged ringrõduga tornid minaretid. Ometi on see kirik ka tänapäeval üks suurimaid euroopa kunsti vaatamisväärsusi.

Enamasti olid bütsantsi kirikud **tsentraalehitised**, s.t. ümmargused või hulknurksed ehitised, mille keskosas oli kuppel. Kõige tavalisem tsentraalehtis oli **ristkuppelkirik**. Selle põhiplaan oli võrdsete harudega kreeka risti kujuline, mille keskosas ja vahel ka harude kohal kerkisid kuplid.

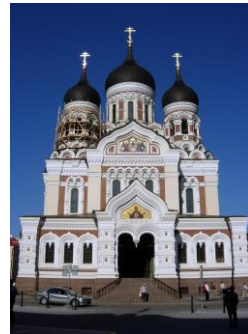
a) Hagia Sophia interjäär. b) Mosaiik „Kristus Pantokrator”⁵ c) Islami dekoor Hagia Sophia kirikus

Bütsantsi kunstis ei viljeldud skulptuuri. Leiti, et skulptuurid meenutaksid liialt antiikjumalate kujusid. Seevastu jõudis väga kõrgele tasemele **maalikunst**. Seda leidis kirikuseintel ja käsitsi kirjutatud raamatute pildidel. Väga kõrgelt hinnatakse Bütsantsi **ikoone** – puutahvlitele maalitud pühapilte.

Bütsantsi riigile ja kunstile tegi lõpu pealinna lõplik langemine türklaste kätte 1453. a. Kuid bütsantslik kunstilaad elas edasi **Venemaal**. 10. saj. lõpul oli Kiievi vürst Vladimir abiellunud Bütsantsi printsessiga. Nii astus Venemaa tihedasse läbikäimisse Bütsantsiga. Bütsantsi munk Kyrillos on ka vanavene tähestikule alusepanija; tema järgi nimetatakse seda kirillitsaks. Bütsantsist saabus Venemaale ehitusmeistreid ja ikoonimaalijaid. Peagi hakkas aga venelaste endi hulgast võimekaid meistreid esile kerkima. Eriti hinnatud on ANDREI RUBLJOV (u. 1370-1430), kelle mahedates toonides, inimlikult väljendusrikkad maalid kuuluvad maailma ikoonikunsti paremikku. Tema kuulsaim ikoon on “Kolmainus”.

Vene õigeusu kirikud ehitati enamasti bütsantsi stiilis. Loomulikult omandas see stiil Venemaal teatud omapära, mis väljendus eriti kupliterohkuses ja värvikirevuses. Iseloomulikuks tunnuseks olid **sibulkuplid**, mis võimaluse korral üle kullati. Et **Eesti** on kuulunud oma ajaloo jooksul üle 200 aasta Vene tsaaririigi koosseisu, ehitati sel ajal ka siia

nn. vene kirikuid. Tallinnas esindab seda stiili **Aleksander Nevski peakirik** Toompeal. Ometi ei saa me seda uhket kirikut pidada puhta kunsti saavutuseks, sest ta püstitati siia alles 19. saj. lõpul. Siin ei ole tegu ehtsa bütsantsi, vaid pseudobütsantsi stiiliga⁶.

a) Püha Sofia katedraal Novgorodis b) Vassili Blažennõi peakirik Moskvas c) Al. Nevski katedraal Toompeal

Puhast vanavene kunsti saab imetleda **Kiievis, Novgorodis, Pihkvas, Vladimiris, Moskvas** jm. Moskva Punasele väljakule annab ilme **Vassili Blažennõi peakirik** oma kirjumustriliste kuplitega. Legendi järgi torgati selle loojal pärast ehitise valmimist silmad peast välja, et ta ei saaks enam kunagi midagi nii kaunist luua.

¹**Justinianus I** (482-565) – Ida-Rooma riigi keiser aastatel 527-565; püüdis taastada Rooma impeeriumi kogu oma hiilguses; soosis õigeusu kirikut; lasi püstitada Hagia Sophia kiriku, mis oma mõõtmetel, kuid ka kunstiväärtuselt rabab ka 21. sajandi asjatundjaid

²**mošee** – islamiusuliste pühakoda

³**minarett** – mošee juures asuv kõrge ringrõduga torn, mille rõdult kuulutatakse palvuse algust

⁴**Constantinus I = Constantinus Suur** – valitses 306-337; rajas Konstantinoopoli linna, pannes sellega aluse varajase Bütsantsi riigile; a. 313 tunnistas ristiusu lubatuks; enne surma lasi enne ristida; maetud Konstantinoopolisse Apostlite kirikusse; Vene õigeusklikud peavad teda pühakuks

⁵**Pantokrator** – kr. k.: *kõige üle valitseja*; Kristus pantokrator on Bütsantsi kunsti lemmikmotive, eriti ikoonidel

⁶**pseudobütsantsi stiiliga** – võltsitud, mitte ehtne bütsantsi stiil

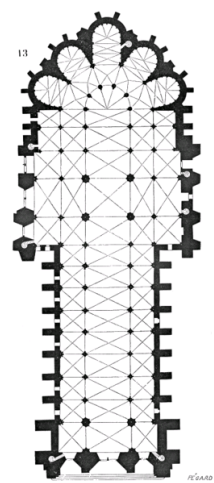
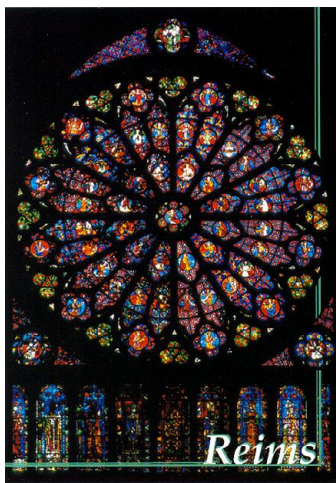
MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Kust sai Bütsantsi riik oma nime?
2. Millise tänapäeva riigi territooriumil asus Konstantinoopol? Kuidas nimetatakse seda linna praegu?
3. Millist keelt kõneldi Bütsantsis?
4. Kumba kultuuri esindab bütsantsi kunst enam, kas euroopalikku või idamaist?
5. Mille poolest oli Hagia Sophia kirik Konstantinoopolis esimene?
6. Kas ristkuppelkirik on tsentraalehitis või basiilika?
7. Mis on ikoon?

8. Millistes Venemaa linnades saab imetleda ehtsas vanavene stiilis ehitisi?
9. Kas Tallinna Toompeal asuvat Aleksander Nevski peakirikut seab pidada puhtas bütsantsi või vanavene stiilis ehitiseks? Põhjenda!
10. Milline legend on seotud Moskva Punasel väljakul paikneva Vassili Blažennõi kirikuga?

9. REIMSI KATEDRAAL (13. – 14. saj.)

Reims [rä(n)s] on Champagne'i pealinn. Maailmas tuntakse seda linna kahel põhjusel: a) siin villitakse pudeleisse ehtne šampanja b) siin paikneb maailma kauneim gooti stiilis katedraal, kus krooniti Prantsuse kuninga. I maailmasõja päevil sai hoone sakslaste mürskudest tugevalt kannatada. Taastamistööd finantseeris Rockefelleri fond¹. Purunenud vitraažaknad asendas oma originaalloominguga Marc Chagall². Aastal 1991 kanti Reimsi katedraal UNESCO³ maailmapärandi nimekirja. Reimsi katedraal on pühendatud Jumalaemale.

- a) Reimsi katedraal eestvaates
- b) Reimsi katedraali põhjaportaali kohal paiknev roosaken
- c) Reimsi katedraali põhiplaan

Gooti stiili sünnimaa on Prantsusmaa ajalooline maakond Ile-de-France. Esimene valdavalt gooti stiilis kirik kerkis **Saint-Denis'** [sä(n) dönii] linnakeses, mis on praegu rahvusvahelise lennujaama lähedal paiknev Pariisi eeslinn. Just siinse kiriku ehitusmeistrid võtsid omaks uue stiili tunnuse – **teravkaare**, mis meenutab pooleks murtud vibu. Gootikas on akna- ja ukseavad ning mitmed muud ehitusosad ülalt teravkaarsed. Teiseks gooti stiili tunnuseks on hoone üldine kõrgusse pürgimine. See ei tähenda ainult tornide kõrgust, nende kiivrite taevasse tõusmist (Oleviste kirik Tallinnas), vaid kõikide ehitusosade suundumist ülespoole. (Tihti puuduvad aga gooti kirikutel, näiteks Pariisi Jumalaema kirikul üldse kõrged tornikiivrid. Selle põhjuseks oli rahanappus.)

Nimetus “gootika” tuleb germaani hõimu gootide nimest, kuigi neil pole selle kunstiga

midagi ühist. Nime andsid sellele stiilile Firenze renessansimeistrid, et halvustada eelneva ajajärgu kunsti (mõte: nii ajast ja arust nagu gootidel). Gooti ehitisi lammutati halastamatult. Euroopas pöördus üldsuse tähelepanu gooti kunsti juurde tagasi alles pärast V. Hugo romaani “Jumalaema kirik Pariisis” ilmumist 1831. a.

Põhiplaanilt ei erine gooti basiilika⁴ romaani basiilikast, kuid rakendatud uuendused võimaldasid ehitada palju valgemaid ja kõrgemaid kirikuid. Oluliseks uuenduseks oli **roidvõlvide** kasutuselevõtt. Kividest või tellistest kokku pandud **roiete** peale laoti õhukesest kivi kihist võlvid. Nüüd polnud enam vaja pakse umbseid seinapindu. Selle asemel olid suured aknad, mille värvilised klaasid laskisid kirikusse ohtralt valgust. Lisaks oli portaalide kohale jäetud hiigelsuur ümmargune vitraažtehnika **roosaken**. Ehitise tugevdamiseks püstitati väljapoole akende vahekohtadesse erilised **tugipiilarid**, kesklöövi ülaosa (valgmiku) ja tugipiilarite vahele laoti suurtel basiilikatel veel **tugikaared**.

Gooti kirikud olid sageli ohtrate **raidkivikaunistustega**; nende seas võib näha erinevaid ristikulehe, õite ja pungade motiive, muinasjutulisi koletisi (nn. kimääre), rääkimata muidugi piiblitegelastest ja pühakutest.

Suurimad gootika saavutused Prantsusmaal on **Reimsi**, **Chartres'i**, ja **Amiens'i** katedraalid, **Pariisi Jumalaema kirik** ja **Püha kabel**. Amiens'i katedraal on neist suurim, kauneimaks peetakse aga Reimsi katedraali selle rikkalike skulptuuride tõttu. Siin, läänefassaadi vasakpoolse portaali kohal asub ka gooti stiili tuntumaid skulptuure – nn. Naerataav ingel.

a) Naerataav ingel

b) Jeanne d'Arc turvamas Charles VII kroonimist

c) Marc Chagalli vitraažid, mis asendavad I maailmasõjas hävinud gooti stiilis vitraaže

Õigustatud küsimus: Miks paikneb gooti stiili uhkeim katedraal suhteliselt väikeses provintsilinnas? Sellele küsimusele annab vastuse tagasivaade Prantsusmaa ajalukku. Alustada tuleb aastast 496. Lääne-Rooma riik oli äsja lakanud olemast. Puhtpoliitistel

kaalutlustel otsustas frankide kuningas Clovis⁵ vastu võtta ristiusu. Tema ristimine leidis aset Reimsis. Legend jutustab, et hetkel, mil Reimsi piiskop ristimistalitust alustas, laskus taevast tuvi. Lind hoidis noka vahel väikest pudelit (*la Sainte Ampoule*), mis sisaldas püha palsamit e. võiet. Selle palsamiga Clovis tol päeval mitte üksnes ristiti, vaid ka pühitseti kristlikuks kuningaks. Nüüd mõistame, miks pidid Prantsusmaa kuningad just Reimsis kroonitud saama. Saja-aastase sõja käigus saigi otsustavaks Jeanne'Arci kangelastegu: ta tõi läbi okupeeritud territooriumi siia troonipärija Charles VII ja viibis isiklikult tema kuningaks pühitsemise tseremoonial. Sellest algas suur pööre sõja käigus.

Saksamaal on gootika pärliks **Kölni** toomkirik (selle pikihoone valmis lõplikult alles 19. saj.). Itaalias paelub meid gooti stiilis **Doodžide palee Veneetsias**. Väga omapärase inglise gootika kaunid näited on **Canterbury**⁶ katedraal ja **Westminster Abbey**⁷ Londonis. Gootika pitserit kannab ka Tallinna vanalinn. **Toomkirik**, **Niguliste**, **Pühavaimu** ja **Oleviste** kirik on suurepärased näited põhjamaisest gootikast, nagu ka paljud Eesti maakirikud. Tihti on meie gooti kirikutel mõnes muus stiilis tornikiivrid, sest kui välk torni tabas ja tornikiiver maha põles, taastati see vastavalt uue ajastu stiilile. (Nii ongi Tallinna toomkirikul ja Nigulistel baroksed tornikiivrid ja raekojal renessans-stiilis kiiver.)

a) Gooti stiilis, kuid barokse tornikiivriga Toomkirik Toompeal

b) Oleviste kirik Pika tänava ja Laia tänava vahel Tallinnas

c) pseudogootikat esindav Jaani kirik Vabaduse väljakul Tallinnas

Sajandeid hiljem järgnes gooti stiilile veel **pseudogooti**⁸ periood. Kõige varem algas gootikavaimustus Inglismaal. 19. saj. II poolel hakkasid ka Eestimaa mõisnikud püstitama pseudogooti stiilis ehitisi (Alatskivi loss, Glehni loss Nõmmel, Vääna-Jõesuu loss jt.). Paljud keskaegsed kirikud ehitati ümber kuivavõitu pseudogooti stiilis. Nukrusega tuleb tõdeda, et Tallinnas Vabaduse väljakul paiknev pseudogooti stiilis Jaani kirik on meie imelise pealinna üks inetumaid sakraalehitisi⁹.

¹**Rockefelleri fond** – Ameerika miljardäri John D. Rockefeller ja tema venna William Rockefeller 1913. a. asutatud fond, mis toetab haridust ja kultuuri

²**Marc Chagall** (1887-1985) – vene päritoluga prantsuse kunstnik (ta oli rahvuselt juut); 20. saj. mõjukamaid kunstnikke; esindab Pariisi koolkonda (Modigliani, Soutine jt.)

³**UNESCO** – Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioon; peakorter asub Pariisis

⁴**basiilika** – *arhit.*: piklik lõõvideks jaotatud hoone

⁵**Clovis I** [loe: klo'viss] (u. 466 -511) – meie õpikuis Chlodovech I; Frangi riigi rajaja; 496. a. võttis Reimsis vastu ristiusu; koos temaga võttis ristiusku vastu ka hulk tema sõjaväelisi

⁶**Canterbury** –loe: kändõ'bõri

⁷**Westminster Abbey** –loe: uestminstõ' äbi

⁸**pseudogooti stiilis** – võltsitud, mitte ehtsas gooti stiilis

⁹**sakraalehitised** – usukultusliku otstarbega hooned: kirikud, kabelid, kloostrid, mošeed jt.; ilmalikud ehitised on *profaanehitised*: raekojad, kohtuhooned, paleed, teatrid ,muuseumid jt

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Kus sündis gooti stiil?
2. Kust sai gooti stiil oma nime?
3. Milline on gooti arhitektuuri põhitunnus?
4. Mis on arhitektuuris *basiilika*? Mille poolest erineb gooti basiilika romaani basiilikast?
5. Miks puuduvad Pariisi Jumalaema kirikul tornikiivrid?
6. Kus paikneb gooti katedraalidel roosaken?
7. Milline raamat päästis gooti stiilis ehitised hävingust? Mis aastal see raamat ilmus?
8. Millised on Euroopa kuulsaimad gooti stiilis ehitised?
9. Millised on Tallinna kuulsaimad gooti stiilis ehitised?
10. Miks on mitmel Tallinna gooti kirikul muus stiilis tornikiivrid?
11. Tallinna Jaani kirik on ehitatud pseudogooti stiilis. Mida see tähendab?
12. Milliste euro paberrahade logoks on romaani stiili *ümarmkaar* ja gootika *teravkaar*?

10. CHAMBORD'I LOSS LOIRE'I ORUS (16. saj.)

Chambord'i¹ jahilossi seostame kahe suurmehega: kuningas **François I** (lossi tellija ja esimene omanik) ja **Leonardo da Vinci** (eskiisi autor). Ehitustööd algasid 1519 ja kestsid 28 aastat. Lossis on 426 tuba, 77 treppi ja 282 kaminat. Lossist on saanud **prantsuse renessansi sümbol**. Siin leidis aset ka Molière'i näidendi „Kodanlasest aadlimees” esietendus 14. oktoobril 1670. (Lisaks jahilkäikudele soovis kuningas Louis XIV ka teatrielamust saada.) Asukoha positiivne aura, kuninga hea meeleolu, kuid kindlasti ka autori erakordne anne kindlustasid sellele näidendile edu, mis ei ole siiani hääbunud. Chambord'i loss on Eiffeli torni ja Mont Saint-Micheli järel kõige külastatavam turismiobjekt Prantsusmaal.

Renessans-stiilis Chambord'i loss eest- ja tagantvaates

16. saj. algul hakkas Itaalias RENESSANSS juba läbi saama, kuid ta elas veel terve sajandi jõuliselt edasi Prantsusmaal ning omandas seal isegi elegantsemad vormid kui oma sünnimaal. Uue stiili maaletoojaks oli kuningas François I (valitses 1515-1547). Pärast naasmist Itaalia-sõjakäigult asus ta gooti stiilis Blois'² lossi itaaliapäraseks muutma. Itaalias tutvus ta ka Leonardo da Vinciga ja kutsus suurmehe Prantsusmaale elama. Leonardo visandas kuningale **Chambord**'i jahilossi eskiisi, mis sai kõrgaadlikele eeskujuks losside ehitamisel.

a) J. Clouet. François I portree b) Keegi Leonardo õpilastest. Leonardo portree.

Terve Loire'i org täitus muinasjutuliste lossikestega, millest õhkub prantsuslikku muretust ja romantikat: sillale ehitatud Chenonceaux³, Azay-le-Rideau⁴, Ussé⁵, mis inspireeris kuulsat muinasjutuvestjat Charles Perrault'd⁶ "Uinuva kaunitari" kirjutamisel, jt.

a) Azay-le-Rideau' loss b) Ussé loss

Kuninga jahiloss Chambord on omataolistest mõjukaim. Selle kolmekorruseline peaehtis ja tusedate nurgatornidega tiibhooned piiravad siseõue. Müürid lõpevad ülal väikestest postikestest rinnatisega, mille tagant tõusevad fantastilise metsana tornid ja tornikesed, kõrged korstnad ja katuseaknad - kõik tihedalt kaetud kaunistustega. Selline eriline huvi katuseehitiste, eriti just katuseakende vastu jääbki edaspidi prantsuse arhitektuurile omaseks. Juba üksnes nende abil võib prantsuse renessanss-stiilis losse kergesti eristada täiesti lameda katusega itaalia palazzodest. (*Prantsusmaa kliima erineb Firenze kliimast; siin tuleb maju kütta, seega peab katus ka kõrged korstnad ära mahutama või peitma.*)

Chenonceau' loss Cheri jõe sillal

Lossiarhitektuur arenes käsikäes aia- ja pargikunstiga. Tasapisi hakkas ka itaaliapärase aiakultuur omandama prantsuslikku sarmi ja elegantsi. Pügatud hekid ja lilleklumbid moodustavad sümmeetrilisi mustreid. Tihti jääb külastajal mulje, et ta viibib maapealses paradiisis - sedavõrd harmoonilised tunduvad lossi eksterjäär⁷ ja interjäär⁸, aed, lilleparterid⁹, taamal laiuvad viinapuuistandused. Siinsamas lookleb Loire või mõni tema lisajõgi, mis peegeldab oma vetel lossi torne ja tornikesi. Just seesugune meeleolu tekib ränduril Chenonceaux' lossi aias viibides. See Cheri¹⁰ jõe sillale rajatud maailmaime seostub ajastu kuulsaima kaunitari Diane de Poitiers'¹¹ nimega; selle daami romaanist 20 aastat noorema kuninga Henri II¹²-ga on saanud lausa legend.

¹**Chambord** – loe: ša(n)boor

²**Blois** – loe: blua

³**Chenonceaux** – loe: šöno(n)soo

⁴**Azay-le-Rideau** - loe: azee lõ ridoo

⁵**Ussé** – loe: üssee

⁶**Charles Perrault** – loe: šarl peroo

⁷**eksterjäär** – (ehitise) väline külg

⁸**interjäär** – (ehitise) sisemine külg, siseruumi kujundus

⁹**parter** – aiakunstis avar lilleklumpide, hekkide, teeradade jm. kaunistatud muruplats

¹⁰**Cher** – loe: šeer; Loire'i lisajõgi

¹¹**Diane de Poitiers** (1499-1566) – loe: *dian dö puatjee*; Prantsuse õukonnadaam; François I määras ta oma poja, tulevase Henri II kasvatajannaks (poiss oli 11 ja daam 31 aastat vana); neist sai peagi armastajapaar; nad jäid selleks ka Henri II abiellumise järel Catherine de' Medici'ga kuni kuninga traagilise surmani 1559. a. (ta sai sumavalt haavata turniiril).

¹²**Henri II** (1519-1559) – loe: *a(n)rii*; Prantsusmaa kuningas a. 1547 – 1559

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Milline Prantsuse kuningas tõi renessanss-stiili oma kodumaale? Kuidas see „toomine” toimus?
2. Milline Loire'i oru loss sai eeskujuks prantsuse kõrgaadlile lossiehituses? Kes tegi selle lossi visandi?
3. Miks on Prantsusmaal, vastupidiselt Itaaliale, renessanss-stiilis lossidel kõrge katus?
4. Kuidas eristad eksimatult Chambord'i lossi teistest Loire'i oru lossidest?
5. Kuidas eristad eksimatult Chenonceaux' lossi teistest Loire'i oru lossidest?
6. Milline Loire'i oru loss inspireeris Charles Perrault'd “Unuva kaunitari” kirjutamisel?
7. Milliste euro paberrahade logoks on renessanss-stiilis nelinurkne aken ja barokile omane lopsakas ovaalsus?
8. Kumba maad pead renessansikunsti seisukohalt tähtsamaks, kas Prantsusmaad või Itaaliat? Põhjenda!
9. Mis on arhitektuuris interjäär ja eksterjäär?
10. Mille poolest oli eriline Prantsusmaa kuninga Henri II ja tema kallima Diane de Poitiers' armulugu?

11. VILLA SAVOYE – FUNKTSIONALISMI ETALON¹

NB! Sõna SAVOYE puhul on siin tegu hoone tellija perekonnanimega, mitte Prantsuse Alpides paikneva regiooniga LA SAVOIE. Häädus on mõlema pärisnime puhul identne [sa'vua]. Et hoone tellijal, tööstur Pierre Savoyl polnud oma tulevase maakodu kohta arhitektile ühtki mõistlikku soovi esitada, saigi villa lahendus ääretult minimalistlik². Arhitekt nimetas oma lahenduse teravmeelselt „ideetuks”. Hoonet peetakse õigustatult **funktsionalismi** etaloniks. Villa valmis 1929. a. ja kanti 1965. a. kõrge kunstiväärtusega ajalooliste mälestusmärkide nimistusse. Praegu on villa avatud üldsusele muuseumina.

Le Corbusier. Funktsionalistlik villa Savoye Pariisi lähedal Poissy's

Funktsionalismi põhimõtet võib lühidalt sõnastada nii: see, mis on otstarbekohane, on ka ilus. Selle stiili loojaks on šveitsi päritoluga prantsuse arhitekt LE CORBUSIER³ (1887–1965), kes eitas kogu eelnenud arhitektuuri. Ta harrastas nooruses kubistlikku maali, siis sukeldus lõplikult arhitektuuri. Kubism peegeldus ka tema arhitektuuris. Le Corbusier arvates pidi ehitise välimuses peegelduma selle otstarve, sisu, isegi tähtsamate ruumide jaotus. Lähtudes kubismist, soovis Le Corbusier, et arhitektuuris valitseks range kord ja kasutataks puhtaid geomeetrilisi kujundeid.

Le Corbusier. Erinevate villade funktsionalistlik interjäär

Tihti koosnebki funktsionalistlik hoone üksikutest ilustamata kuupidest ja risttahukatest. Sageli kasutas Le Corbusier klaasiribadena üle fassaadi ulatuvaid aknaid või kogu hoone toetamist lahtiste sammaskäikude peale. 1930. aastatel sai funktsionalism väga populaarseks ka Eestis. Tallinna Prantsuse Lütseumi peahoone, kuid ka Hariduse tn. 8 õppehoone, endine regatihoone Pirital, Tallinna Keskhaigla, Westholmi Gümnaasium, Ühisgümnaasium, Pärnu rannahoone jpt. ehitised on head näited funktsionalismist. II maailmasõja eel kerkis Nõmmele, kuid ka Pärnusse rohkelt nägusaid funktsionalistlikke villasid. Pole raske arvata, kust ja kellelt Eesti arhitektid eeskuju said.

a) Herbert Johanson. Tallinna Prantsuse Lütseum 1937.

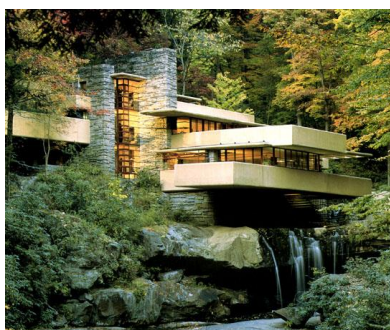

b) Herbert Johanson. Lenderi Tütarlaste Gümnaasium (praegu Tallinna Kesklinna Vene Gümnaasium) 1935.

Teine suur 20. saj. arhitekt oli ameeriklane FRANK LLOYD WRIGHT⁴ (1869–1959). Tema viljeletud funktsionalism on nn. **orgaaniline arhitektuur**. Ka tema eitas varasemat ehituskunsti, kuid erinevalt Le Cobusier'st püüdis ta oma ehitisi sobitada ümbritseva loodusega. Nii näiteks seisab tal üks maja kose kohal. Kui Le Corbusier võrdles maja elava masinaga, millel on igal osal oma funktsioon täita, siis Wright võrdles ehitist elusolendiga, kelle sünnil mängivad kaasa ümbritsevad tingimused, ilmastik, maapinna reljeef jne. Tema üks huvitavaim töö on hiigelveдру meenutav Guggenheimi muuseum⁴ New Yorgis oma spiraalikujuliselt tõusva vaatesaaliga.

a) F. L. Wright. Solomon Guggenheimi muuseum New Yorgis.

b) F. L. Wright. Maja kose kohal (nn. Fallingwater). Pennsylvania, USA.

¹**etalon** – näidiseksplar, mõõdupuu

²**minimalistlik** – viidud miinimumini, peagu olematu

³**Le Corbusier** [lõ korbüsje] – šveitsi päritoluga prantsuse arhitekti **Charles-Édouard Jeanneret** [šarl eduaar žan'ree] pseudonüüm

³ **Frank Lloyd Wright** – loc: fränk loid rait

⁴**Guggenheimi muuseum** [gugen'haim] – 20. saj. kunsti muuseum, millele pani aluse ameerika tööstur Salomon Guggenheim 1937. a.; muuseumi hoone valmis 1959. a.

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Kuidas seletad lahti sõna “funktsionalism”?
2. Mida tead funktsionalismi rajajast?
3. Miks nimetatakse üht tema projekteeritud hoonet Villa Savoye'ks?
4. Miks nimetas see arhitekt oma lahendust „ideetuks”?

5. Milliseid funktsionalistlikke hooneid tead Eestis?
6. Milline funktsionalistlik hoonesse sisened kõige sagedamini?
7. Mida taotles oma loomingus ameerika arhitekt Frank Lloyd Wright?
8. Mille poolest on huvitav Guggenheimi muuseumi hoone New Yorgis?
9. Milline on sinu lemmikstiil arhitektuuris?

12. GUGGENHEIMI MUUSEUM BILBAOS

+ MEIE KOOLI VÕIMLA

Bilbao on linn Põhja-Hispaanias u. 13 km kaugusel Biskaia lahest u. 100 km kaugusel Prantsumaa piirist. Bilbao on Baskimaa ja baskide tähtsaim metropol. Baske elab ka Prantsusmaal. Kui kunagi iseseisev Baski riik tekib (*baske on rohkem kui eestlasi, u. 1,5 miljonit*), sobib Bilbao pealinnaks oivaliselt, eriti veel nüüd, mil seal seisab püsti maailma popim kultuurikeskus – GUGGENHEIMI MUUSEUM. Projekti autor on s ameeriklane Frank O. Gehry [geeri]. Eemalt meenutab hoone kosmoselaeva ulmefilmist. Titaaniga kaetud välisseinad annavad kogu hoonele hõbedase läike. Muuseumi püsiekspositsioon on väike, kuid nagu kõikides Guggenheimi muuseumides saab siin tihti näha huvitavaid näitusi.

Baski keel ei ole suguluses ühegi teise Euroopas kõneldava keelega. Baskid on siinsete põliselanike ibeeride järeltulijad. Vanima rahvana Euroopas puudub neil iseseisvus. Sellest annavad nad aegajalt märku pommiplahvatustega Madridis või mujal.

Salomon Guggenheim [gugen'haim] oli ameerika tööstur, kelle harrastuseks sai 20. saj. kunsti kogumine. Tema erakogu tarbeks projekteeris F. L. Wright spiraalikujulise muuseumihoone New Yorki, mis avati 1959. a. Praegu on Guggenheimi muuseumil filiaalid¹ Veneetsas, Berliinis, Bilbaos jm. Lähiaastatel tahetakse avada Guggenheimi muuseumi filiaal ka Leedu pealinnas Vilniuses.

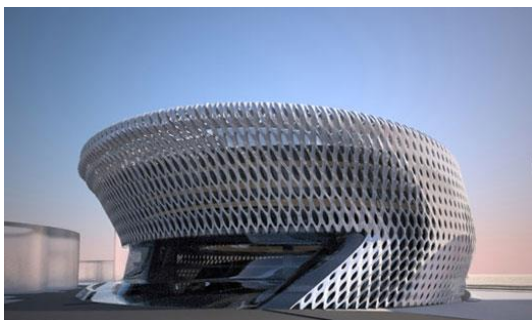

Frank O. Gehry. Guggenheimi muuseum Bilbaos

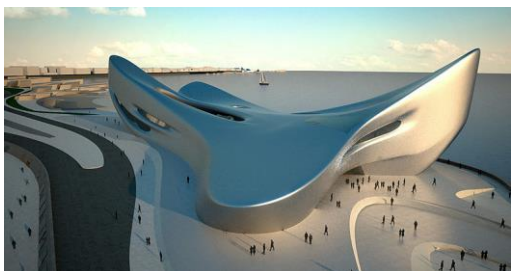
21. saj. alguses domineerib maailmas **neofunktsionalistlik** arhitektuur. Kompuutrite abiga otsivad arhitektid hoonetele uusi vorme. Suurtellimuste puhul (pangad, hotellid jm.) eelistatakse kõrghooneid. Silma torkab püüe sobitada kaasaegset arhitektuuri endiste aegade stiilidega. Siin on küll suur oht kalduda eklektikasse², kuid on ka huvitavaid saavutusi. Eredaks näiteks võib tuua läinud sajandi lõpus püstitatud Louvre'i püramiidi, millest on saanud hubane muuseumi peasissekäik ning Pariisi äärelinna Défense'i³ kerkinud Suurt Kaart. Mõlemad on uuema aja arhitektuuri suursaavutused.

Hiljaaegu oli maailma nõutavaim arhitekt Londonis töötanud Iraagi päritoluga naisarhitekt **Zaha Hadid** (1950 - 2016). Tema projekti järgi püstitati Londoni suveolümpiamängude tarbeks ülimoodne veespordikeskus. Madridi linn tellis temalt ääretult markantse⁴ kohtuhoone projekti.

Menukal naisarhitektil oli kümneid ehitusjärgus töid igal mandril (ka Vilniuses ja Moskvast). Zaha Hadidi Londoni arhitektuurbüroos **Zaha Hadid Architects** töötab 250 töötajat. Läinud aastal võitis Tallinna Sadama kvartali arhitektuurikonkursi just Zaha Hadidi büroo projekt. Loodame, et saame seda juba lähitulevikus imetleda.

a) Zaha Hadid. Kohtuhoone Madridis (projekt)
a) Zaha Hadid. Veespordikeskus Londonis

Zaha Hadid. Vahemere Muuseum Reggio Calabrias (Lõuna-Itaalias; projekt)

Zaha Hadid. Vilniuse Guggenheimi Muuseum (Leedu; projekt)

Zaha Hadid Architects. Tallinna Sadama kvartali projekt

Kahe aasta eest kerkis Kadriorgu Lasnamäe nōlvale meie suurim kunstimuuseum KUMU. Projekti autor on soomlane **Pekka Vapaavuori**. Puhtarhitektuuriliselt on tegu ilmse õnnestumisega. Tahaks loota, et sarnane saatus ootab ka meie järgmist rahvuslikku sümbolit – Eesti Rahva Muuseumi (see on etnoloogiamuuseum⁵) Tartu lähistel Raadil.

Pekka Vapaavuori. Kumu

Tõnu Laigu ja Koit Ojaliiv. Tallinna Prantsuse Lütseumi spordihoone

Tallinna Prantsuse Lütseumi spordihoonel on kaks arhitekti: Tõnu Laigu ja Koit Ojaliiv. Pole mingit kahtlust, et sellest saab Põhjala moodsaim õppe-ja spordikeskus. Vahetundidel jalutavad õpilased hoone katusel (vaata maketti!). Subtroopiline mikrokliima on vastava tehnoloogiaga tagatud mitte üksnes hoone sees, vaid ka selle ümber raadiusega 108,37 m. Palmid, taltsutatud ahvid, sulisevad purskkaevud, kaskaadid⁶, solaariumid (iga klassi peale 2, üks noormeestele, teine neidudele) – kõik see on väikeste ja suurte lütseumlaste päralt juba 1-2 aasta pärast.

Võimlas tuleb ka puhvet ja baar. Puhveti patrooniks palume hakata meie esileedil – proua Evelin Ilvesel. Pakume üksnes ökotoitu: naturaalse sõnniku peal kasvatatud kartuleid, kaalikaid, porgandeid, keedetud ube, herneid, peipsi kurki, küüslauku ja sibulat. Sooja maapiima saab igaüks lüpssta kohapeal ise (5-6 normandia tõugu piimalehmaga minilaut on projekteeritud aeroobikaklassi kõrvale). Kindlasti nõustub proua Ilves neidudele ka mõned aeroobikatunnid andma.

Projekt kinnitatakse lõplikult jaanuaris 2011. Projekti saab sisse viia ka muudatusi ja täiendusi. Ehk lisada spordikeskuse projektile 2-3 suudlemisboksi? Pole ju eriti mugav suudelda kõikide nähes suure õppehoone koridoris.

Direktsioon peab seesugust raha paigutatust priiskamiseks, sest suudelda saab vabalt ka pikas õppehooneid ja võimlat ühendavas tunnelis. Õpilasesindus ei ole selles vallas oma arvamust veel välja öelnud.

¹**filiaal** – haruosakond

²**eklektika** – eri stiilide mehhaaniline liitmine, kõnekeeles: stiilide kompott

³ **Défense** [de'fa(n)s] – Pariisi külje all paiknev ärikvartal

⁴**markantne** – eriliselt ilmekas

⁵**etnoloogia** – ühe rahva kultuuri ja olustikku uuriv teadus (rahvariided, mängu- ja tööriistad jmt.)

⁶**kaskaad** – astmeline juga

MÕTLE VÕI UURI JÄRELE!

1. Kuidas seletad lahti sõna “neofunktsionalism”?
2. Millised Tallinna viimasel ajal kerkinud hooneid võib pidada neofunktsionalistlikeks?
3. Millisesse Baltikumi linna tahetakse püstitada Guggenheimi muuseumi filiaali?
4. Kes on selle tulevase hoone arhitekt? Mida tead sellest arhitektis?
5. Millistes linnades on veel Guggenheimi muuseumi filiaale?
6. Millist kunsti neis muuseumides eksponeeritakse?
7. Kus paikneb Baskimaa?
8. Mida tead baskidest ja baski keelest?
9. Kas baskid võiksid iseseisvuda? Põhjenda!
10. Kas meie välisminister peaks toetama baskide iseseisvumist? Miks ta seda ei tee?